

УДК 75.071.1(470)*Рсп+75.036.1(477.54/.62)+711(477.54):069:325.8
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/97-2-26>

Людмила МЕЛЬНИЧУК,
 orcid. org/0000-0002-1504-1425
 кандидат мистецтвознавства, доцент,
 доцент кафедри теорії і історії мистецтв
 Харківської державної академії дизайну і мистецтв
 (Харків, Україна) ludmel11@ukr.net

ІЛЛЯ РІПИН, СЛОБОЖАНЩИНА, ХАРКІВ

У статті йдеться про творчість видатного українського мистця Іллі Ріпина, якого довгий час намагалися представити виключно як «російського художника», хоча насправді його творчість, життєвий шлях і світогляд глибоко вкорінені саме в українському культурному ґрунті. Ріпин знав українську мову, любив українські пісні та часто використовував українізми в побутовому мовленні. Досліджено зв'язок художника зі Слобожанщиною, формування художнього стилю у ранній період, вплив регіону на його творчість. Ще одним чинником, що актуалізує тему є завдання ретельного дослідження національного музейного надбання і нагальні на сьогодні питання деколонізації і культурної дипломатії.

Метою дослідження є розгляд періоду творчості Іллі Ріпина, який пов'язаний зі Слобожанщиною, та збереження спадщини мистця на малій батьківщині нині.

Виявлено, що особливого значення в творчості І. Ріпина набуває факт його походження з України, почуття глибокої прихильності до якої не покидало його все життя. Враховуючи систематичні подорожі Ріпина до України, тривалий емоційний зв'язок із народною культурою, аналіз теми дає змогу глибше інтерпретувати як творчий метод мистця (реалізм), так і соціокультурні чинники, що впливали на його становлення.

Викладені результати дослідження показують, що Ріпин постає в історії мистецтва насамперед як художник-реаліст. Саме реалізм став важливим для національного самовизначення української художньої культури кінця XIX – початку XX ст. Цей період став важливим для формування системи жанрів в українському образотворчому мистецтві. Розглянуті у статті твори свідчать про жанрове різноманіття у творчості Ріпина. Особлива увага приділена портретній галереї діячів культури і науки Слобожанщини, створеній мистцем.

Ріпин – художник, який працював у російському культурному середовищі, але був сформований українським оточенням і не приховував свого українського походження. Значення творчої та громадської діяльності Іллі Ріпина для українського мистецтва полягає у його великій зацікавленості в житті батьківщині, допомозі та підтримці українським митцям, яку він надавав як педагог, у розвитку й збагаченні тем і сюжетів з української історії та культури, створенні портретів ушлюблених українців.

Ключові слова: образотворче мистецтво, український живопис, реалізм, художні музеї, Слобожанщина, Ілля Ріпин, деколонізація українського мистецтва.

Liudmyla MELNYCHUK,
 orcid. org/0000-0002-1504-1425
 Candidate of Art History, Associate Professor,
 Associate Professor at the Theory and History of Arts
 Kharkiv State Academy of Design and Arts
 (Kharkiv, Ukraine) ludmel11@ukr.net

ILLYA RIPIN, SLOBOZHANSCHINA, KHARKIV

This article explores the work of the outstanding Ukrainian artist Ilya Repin, whom for a long time people attempted to portray exclusively as a 'Russian artist', although in reality his art, life journey and worldview are deeply rooted in Ukrainian cultural soil. Ripin knew the Ukrainian language, loved Ukrainian songs and frequently used Ukrainianisms in everyday speech. The artist's connection with Slobozhanshchyna, the formation of his artistic style in his early period, and the region's influence on his work are examined. Another factor bringing this topic to the fore is the need for a thorough study of the national museum heritage and the pressing issues of decolonisation and cultural diplomacy today.

The aim of this study is to examine the period of Ilya Repin's creative work associated with Slobozhanshchyna and the preservation of the artist's legacy in his native region today.

It has been found that of particular significance in I. Repin's work is the fact of his Ukrainian origins, and the deep affection for his homeland that remained with him throughout his life. Taking into account Ripin's regular trips to Ukraine and his long-standing emotional connection with folk culture, an analysis of this theme allows for a deeper interpretation of both the artist's creative method (realism) and the socio-cultural factors that influenced his development.

The research findings presented here show that Ripin emerges in art history primarily as a realist painter. It was realism that became crucial for the national self-definition of Ukrainian artistic culture in the late 19th and early 20th

centuries. This period was pivotal for the formation of a system of genres in Ukrainian visual art. The works discussed in the article demonstrate the genre diversity in Ripin's oeuvre. Particular attention is paid to the portrait gallery of cultural and scientific figures from Slobozhanshchyna created by the artist.

Ripin was an artist who worked within the Russian cultural milieu, yet was shaped by the Ukrainian milieu and made no secret of his Ukrainian origins. The significance of Ilya Ripin's creative and public activities for Ukrainian art lies in his deep interest in the life of his homeland, the assistance and support he provided to Ukrainian artists in his capacity as a teacher, the development and enrichment of themes and subjects from Ukrainian history and culture, and the creation of portraits of celebrated Ukrainians.

Key words: visual arts, Ukrainian painting, realism, art museums, Slobozhanshchyna, Ilya Ripin, decolonisation of Ukrainian art.

Постановка проблеми. Деколонізація української культури і культурна дипломатія – одні з найнагальніших завдань дослідників. Процес визнання українських мистців у контексті національної школи з початком повномасштабної війни росії проти України нарешті отримав конкретні обриси, імена. Зокрема, у 2023 р. музей Метрополітен визнав Іллю Ріпина (1844–1930) (також Архипа Куїнджі, Івана Айвазовського, представлених в колекції) українським мистцем, змінивши напис з «російський художник» на «український художник». Теж саме зробили Бруклінський музей та фінський Атенеум, на виставці в якому ще в 2021 р. навіть не згадувались українські корені мистця. Бруклінський музей також перейменував одну з картин Ріпина, що мала назву «Зимовий пейзаж. Росія» на «Зимова сцена. Україна» згідно обґрунтувань української мистецтвознавиці Оксана Семенік і напису Ріпина на картині: «Чугуїв, 11 грудня 1876».

Походженням, творчою, педагогічною діяльністю Ріпін був пов'язаний з Україною. Протягом усього життя він підтримував листування і дружбу з українськими діячами культури, науки, із захопленням писав про українське мистецтво, підтримував творчість українських художників, діяльність рисувальних шкіл, здійснив подорож Україною, неодноразово приїздив до рідного міста Чугуїв. Утім, найбільше пов'язували видатного митця з батьківщиною його твори на українську тематику – більше 180 картин, етюдів, ескізів, начерків і замальовок.

Російська імперія привласнила Ріпина, як і багатьох діячів, що мали зв'язок з Україною. Ріпін був частиною «передвижників», але Україна була його історичною батьківщиною і джерелом натхнення протягом усього життя. У сучасних публікаціях усе частіше зустрічається саме таке написання прізвища уродженця Чугуєва на Слобожанщині (на відміну від *Ripin*), що походить від козацького прізвища Ріпа, і яким підписував свої твори сам художник. Слобожанщина (Слобідська Україна) – регіон, в якому поєднувалися традиції козацтва, селянського укладу, народної культури України. Також у другій половині XIX ст. Харків починає відігравати роль вагомого мистецького осередку. Тут працюють як художники-самоуки та іконописці, так і художники, що здобули спеці-

альну освіту (Д. Безперчий, М. Раєвська-Іванова, вихованці її школи тощо).

Саме Слобожанщина відіграла важливу роль у формуванні Іллі Ріпина як художника. Цей зв'язок існує до сьогодні через живописні, графічні твори, в яких відображений рідний край, через музейні і приватні колекції, які зберігають його спадщину, через спогади, листи мистця, через різноманітні наукові і громадські заходи.

Аналіз досліджень. У мистецтвознавстві україніку в творчості І. Ріпина як окрему тему почали розглядати в другій половині XX ст. (М. Базилевський, В. Афанасьєв, Б. Бутник-Сіверський, О. Малашенко, М. Чернова, О. Денисенко та ін). У монографії Ю. Белічка «Україна в творчості І. Ріпина» (стала першим ґрунтовним дослідженням на дану тему) показаний зв'язок Ріпина з малою батьківщиною. Автор використав досить великий фактологічний матеріал: листи, спогади, свідчення сучасників, архівні документи; став першим, хто створив список творів Ріпина на українську тематику. Ріпину присвячені публікації музейних працівників, в колекціях чийх музеїв є твори мистця, зокрема Харківського художнього музею (ХХМ), Чугуївського художньо-меморіального музею І. Ріпина, Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького, Національного музею «Київська міська галерея» – О. Денисенко, В. Мизгіна, А. Ілінг, М. Факторович, Г. Єрмошенко та ін. (Іуа Ripin, 1998).

Метою дослідження є висвітлення мистецької спадщини І. Ріпина, пов'язаної з його малою батьківщиною – Слобожанщиною. Вона складається як із творів створених у Чугуєві, творів, пов'язаних з рідним краєм сюжетами чи зображеними особистостями і творів Ріпина, які нині зберігаються на Харківщині.

Виклад основного матеріалу. Найперші й найяскравіші враження дитинства, навколишнє середовище, родина і рідний край – все це є головним чинником формування кожного мистця. Чугуїв є батьківщиною І. Ріпина, місцем де він отримав свою першу художню освіту, спочатку в школі воєнних топографів, згодом у місцевих художників – іконописця І. Бунакова і портретиста Л. Персанова. Він також спробував себе як майстер іконопису, виконавши декілька замовлень для чугуївських церков. Мистецтвознавиця В. Рубан

зазначивши, що певну роль у мистецькому житті на Харківщині відіграло коло чугуївських майстрів, підкреслювала, що Рєпін дуже цінував чугуївських живописців (Рубан, 1986: 89). Особливо тепло у своїх спогадах «Далеке близьке» згадував Персанова як художника-новатора.

1876–1877 рр. – відомий чугуївський період у творчості Рєпіна, одинадцять місяців, проведених у рідному краї після закінчення Петербурзької академії мистецтв і тривалої пенсіонерської подорожі за кордон є одним з найголовніших етапів його становлення як художника-реаліста і майстра селянського психологічного портрету. Художня спадщина цього часу ознаменується майстерним виконанням портретів народних типів – «Чоловік із боязких» (Нижегородський художній музей) і «Чоловік, лихий на очі» (Третьяковська галерея). «Чоловік з боязких» був написаний 1877 р. в Чугуєві і являє собою портрет-тип селянина з провінції. Рєпін народився і виріс у цьому середовищі, добре знав і розумів цей соціальний стан. Чоловік з хворими сльозавими очима, одягнений в поганий, недбало запахнутий сіряк, його закучмане темне волосся контрастує з його світлою сивиною бороди. Перед нами жива людина, зі складним характером, люттю в очах. Цю драматичність образу посилює ефект освітлення, бо частина обличчя зображена майже у темряві. Портрет написаний в сіро-коричневій, майже монохромній гамі, але за живописною манерою дуже пластичний.

«Чоловік, лихий на очі» – являє собою також селянський портрет. Рєпін зобразив свого дальнього родича Івана Радова, золотих справ майстра. Можливо з-за роду занять цього чоловіка цей портрет виконаний теплою коричнево-золотистою гамою.

На думку багатьох дослідників творчості Рєпіна, найкращим і найвідомішим полотном чугуївського періоду є портрет чугуївського протодіякона Івана Уланова (1877) (Третьяковська галерея). Ілля Рєпін створив могутній образ старовіра-язичника. За силою виразності руки зображуваного не поступаються обличчю і відіграють істотну роль в загальній побудові зображення.

Портрет Софії Любицької (іл. 2) був подарений ХХМ у 1902 р. художником М. Федоровим, учнем Рєпіна, який придбав портрет у приватної особи. Портрет відрізняється тонкістю, стриманістю й витонченістю, кольорове рішення портрету дуже лаконічне і м'яко підкреслює красу дівчини. Він написаний легкими, майже непомітними мазками, в м'якій тональності, без різких контрастів кольору, на глухому червоному тлі. Картинна нарядність, відчуття щасливого спокійного буття, народна манера прикрашати волосся квітами шипшини відповідають ліризму моделі. На відміну від портрету Любицької, який не має етнографічних рис, картина «Українка біля тину» (1876) (Націо-

нальний художній музей Латвії) зображує молоду слобожанську дівчина в традиційному українському вбранні: сорочці з вишивкою, намисті та з яскравою стрічкою у волоссі (іл. 11).

У Чугуєві Рєпін портретував родичів, сусідів, створюючи своєрідну галерею жителів міста. У гості приїздив приятель художник М. Мурашко, який був портретований в 1877 р. (іл. 5) (Національний художній музей України). Портрету двоюрідного брата Трохима Чаплигіна (ХХМ) (іл. 3) властива простота композиції і стриманість кольорового рішення. Рєпін зобразив образ живої, м'якої, простодушної людини. В усій його декілька важкій постаті відчувається душевна втома. Раніше, 1867 р., повернувшись ненадовго з навчання з Петербурзької академії мистецтв в Чугуєв, Рєпін створив графічний портрет Ольги Чаплигіної (ХХМ) (іл. 4) – дружини Трохима Чаплигіна. Цей портрет є характерним для ранньої творчості Рєпіна-студента – академічність, акуратний рівний лінійний штрих, деяка несміливість і сухуватість малюнка. Портрети Ольги і Трохима Чаплигіних були дарунком Рєпіна подружжю і знаходилися в родині в період 1912–1947 рр. до придбання Харківським художнім музеєм у 1947 р. у М. Чаплигіна, їхнього сина (Твори І. Ю. Рєпіна, 1994: 26).

Менше відомим є портрет Емілії Борисової, монахині з с. Стрелече Харківської губернії, двоюрідної сестри Рєпіна (іл. 10). Він поїхав до Верхньохарківського Миколаївського жіночого монастиря провідати її і пізніше написав портрет, малюнки «Українська дівчинка з села Стрелече» і «Молода українка з села Стрелече» (Національний музей «Київська міська галерея»). Саме від цієї поїздки до монастиря, бере свій початок створення великої релігійної картини «Микола Мірлікійський врятує від страти трьох невинно засуджених». На прохання ігумені Верхньохарківського Миколаївського монастиря зробити для них маленьку ікону Миколи Чудотворця, Рєпін, написав цілу картину, що пізніше була експонована на персональній виставці художника Рєпін, а згодом написав другий варіант картини (іл. 8) спеціально для монастиря. За каталогом рєпінських творів ХХМ, ця композиція в період 1892–1917 рр. знаходилась в монастирі і надійшла до ХХМ в 1935 р. з Липцівського райвиконкому Харківської області (Твори І. Ю. Рєпіна, 1994: 28). Нині існує три варіанти картини Миколи Чудотворця. Варіант картини 1890 р. зберігається в ХХМ, перший варіант – в Петербурзі, ще один варіант – в Національному музеї «Київська міська галерея»). У цій роботі Рєпін звертається до вічних проблем: життя і смерті, особистості і суспільства, закону і справедливості.

Релігійні сюжети Рєпіна відзначаються реалістичністю та глибоким духовним змістом. Усе

починалося ще 1861 року. Ріпін, сімнадцятирічний хлопець, вже досить популярний на Слобожанщині іконописець, його «випишують за 100 верст на роботу». Влітку цього року Ріпін працював у Малинівській церкві (поряд з Чугуєвом), селах Пристін і Кам'янка на річці Оскіл біля Куп'янська (з серпня по грудень), влітку 1863 року в с. Сиротине Валуйського повіту Воронежської губернії (Денисенко, 2019: 6).

Роботи «Євангеліст Іоанн» та «Євангеліст Марк» – дві з чотирьох композицій (дві інші втрачені у Другу світову війну) скопійовані Ріпиним-студентом з класичних взірців у Петербурзі для іконостасу церкви в селі Черкаські Тишки Харківської області. Нині ці твори зберігаються у ХХМ.

Ріпін залишив для історії яскраві образи суспільнозначущих для Слобожанщини й України особистостей – своїх земляків істориків Д. Багалія (іл. 9) (Харківський історичний музей) і М. Костомарова (Національний музей «Київська міська галерея»). Ріпін і Багалій зустрічалися особисто, і під час цих зустрічей у 1906 р. Ріпін написав портрет історика (Белічко, 1963: 92). Д. Багалій зображений погрудно, має досить офіційний і водночас простий вигляд, в окулярах і чорному костюмі з краваткою. Історію портретування і стосунків художника й історика з новими фактологічними даними розглянуто в статті «І. Ріпін і Д. Багалій» (Багалій, Мацкевич, 1995: 30–35), однією з авторок якої є онука Д. Багалія. «М. Костомаров в труні» – данина Ріпина вивченику Харківського університету, засновнику Кирило-Мефодіївського братства, тому, хто розробив маршрут його подорожі Дніпром 1880 р.

У зібранні ХХМ зберігається графічний портрет генерала Михайла Драгомирова, створений у Чугуєві (1898) (іл. 6). Цей портрет свідчить про майстерність Ріпина-аквареліста, який використовує соковиту бархатисту колірну гаму, зберігаючи свіжість і прозорість акварельного письма. Портрет є дарунком самого Ріпина харківському музею в 1907 р.

Кожний із портретних персонажів Ріпина – це яскрава, неповторна індивідуальність і в той же час певний соціальний тип. Безпосередність сприйняття людської натури, почуття характеру, його неповторне вміння виразити тонке сприйняття людини пластичною мовою живопису складає сильну сторону портретів мистця.

На початку ХХ століття І. Ріпін був вже визаним митцем, його давно турбувало питання художньої освіти на Слобожанщині. Його проект «Ділового двору» в Чугуєві мав бути створений як унікальний художній осередок на території України, який не здійснився з-за подій Першої світової війни. Утім, на заклик Ріпина до Харкова приїхали його учні: О. Кокель, О. Любімов, С. Прохоров, В. Федоров, які викладали в Харків-

ському художньому училищі (згодом – інститут).

Нині у Чугуєві діє художньо-меморіальний музей І. Ріпина, дитяча художня школа у Харкові названа його ім'ям, а Харківський художній музей зберігає 11 живописних і 8 графічних творів, перші з яких надійшли до музею від самого автора. Ці твори різних жанрів, зокрема на теми історії, побуту і природи України.

Найвідомішим твором історичного жанру в харківській колекції є варіант картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1889–1896) (іл. 1), в якій поєднано історичну пам'ять та національний характер образів, етнографічну точність (костюми, атрибути, побутові деталі) і художню експресію. Ріпін проводив ґрунтовні дослідження козацької старовини, спілкувався з істориками, збирав фольклорні матеріали. Йому було важливо показати українську волелюбність, сміх, незалежний характер. Науковим консультантом щодо історії українського козацтва і близьким другом художника був історик Дмитро Яворницький.

Визнано, що харківський варіант запорожців на відміну від петербурзького більш жанровий; живописна манера художника швидка й експресивна. Живопис картини більш соковитий і декоративний. Але головною ознакою, що робить цей варіант більш демократичним, це те, що Ріпін залишає вільною передню частину столу, створюючи відкриту композицію, ніби включаючи глядача в сюжет картини так, що кожен може стати її учасником Харківський художній музей (Харківський художній музей, 2005: 7, 77).

Аналізуючи харківський варіант картини, Белічко пише, що Ріпін посилено працював над картиною в 1893 р., щоб встигнути надіслати її на художню виставку в Мюнхен. На його думку, незважаючи на деякі недоліки, харківський варіант «Запорожців» теж можна вважати значним творчим досягненням Ріпина. На виставці в Мюнхені картина була відзначена золотою медаллю (Белічко, 1963: 79–80). Вона була здійсненням давньої мрії про широке знайомство з Україною, її народом, природою.

1890 р. Ріпін написав картину «Козак в степу» (ХХМ) (іл. 7), етюд до якої розробив під час подорожі Україною у 1880 р, після відвідання Хортиці. Перший задум картини – козацька варта в степу для застороги раптового наскоку татар – залишився без змін, більш розробленим, емоційним став лише пейзаж, у ньому виявилась блискуча майстерність Ріпина-плєнериста (Твори І. Ю. Ріпина, 1994: 4). Щоби відтворити сонячне світло в одному з небагатьох відомих пейзажах, мистець вдався до імпресіоністичного методу, що було певним експериментом в його творчості.

Висновки. Ілля Ріпін був глибоко українським за своїм походженням, світовідчуттям і мистецькими інтонаціями. Народжений у Чугуєві, він

виріс серед українських традицій, пісень і краєвидів, які згодом стали невід'ємною частиною його творчості. Хоча Ріпін працював у російському мистецькому середовищі, він ніколи не відмовлявся від свого українського коріння. У його картинах живе українська воля, гумор, барвистість і драматизм.

Представник реалістичного живопису Ілля Ріпін зберіг зв'язок зі Слобожанщиною до кінця життя, а українська тема і образи стала для нього джерелом творчого натхнення. Саме тому сьогодні його «українскість» є важливою складовою переосмислення національної мистецько-культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій О., Мацкевич І. Ілля Ріпін і Дмитро Багалій: До історії стосунків і портретування. *Український Засів*. 1995. № 10/12. С. 30–35.
2. Белічко Ю. Україна в творчості І. Ю. Ріпіна. Київ: Мистецтво, 1963. 125 с.
3. Денисенко О. І.Ю. Ріпін і духовні святині Слобожанщини. До 175-річчя від дня народження. Харків: Харківський національний університет ім. В. Каразіна, 2019. 40 с.
4. Рубан В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття. Київ: Наукова думка, 1986. 223 с.
5. Твори І. Ю. Ріпіна у Харківському художньому музеї: альбом. Харків: ХХМ, 1994. 32 с.
6. Харківський художній музей. 200 років колекції: альбом / авт.-упоряд.: В. Мизгіна, Т. Прокатова, Л. Мельничук, О. Денисенко та ін. Харків: Фоліо, 2005. 167 с.
7. Ilya Repin – known and unknown / authors of the Catalogue A. Iling, M. Faktorovitsh, V. Mysgina. Helsinki, 1998. 70 p.

REFERENCES

1. Bahalii O., Matskevych Y. (1995). Illia Riepin i Dmytro Bahalii: Do istorii stosunkiv i portretuvannia [Ilya Repin and Dmitry Bagaliy: On the History of Their Relationship and Portraiture] *Ukrainskyi Zasiv*. № 10/12. 30–35. [In Ukrainian].
2. Bielichko Yu. (1963). Ukraina v tvorchosti I. Yu. Riepina [Ukraine in the works of I. Y. Repin] Kyiv: Mystetstvo, 125. [In Ukrainian].
3. Denysenko O. (2019). I.Yu. Riepin i dukhovni sviatyni Slobozhanshchyny. Do 175-richchia vid dnia narodzhennia. [Repin and the spiritual shrines of Slobozhanshchyna. Marking the 175th anniversary of his birth]. Kharkiv: Kharkivskiyi natsionalnyi universytet imeni V. Karazina. 40. [In Ukrainian].
4. Ruban V. (1986). Ukrainskyi portretnyi zhyvopys druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Ukrainian portrait painting of the second half of the 19th century and the early 20th century]. Kyiv: Naukova dumka, 223. [In Ukrainian].
5. Tvory I. Yu. Riepina u Kharkivskomu khudozhnomu muzei: albom. (1994). [Works by I. Y. Repin at the Kharkiv Art Museum: an album]. Kharkiv: XXM. 32. [In Ukrainian].
6. Kharkivskiyi khudozhnii muzei. 200 rokiv koleksii: albom (2005) [Kharkiv Art Museum. 200 Years of the Collection: an album] / avt.-uporiad.: V. Myzghina, T. Prokatova, L. Melnychuk, O. Denysenko ta in. Kharkiv: Folio, 167. [In Ukrainian].
7. Ilya Repin – known and unknown (1998) / authors of the Catalogue A. Iling, M. Faktorovitsh, V. Mysgina. Helsinki. 70.

Іл. 1. Запорозжці пишуть листа турецькому султану. 1889–1896

Іл. 3. Портрет Т. Чаплигіна. 1877

Іл. 2. Портрет С. Любицької. 1877

Іл. 4. Портрет О. Чаплигіної. 1867

Іл. 5. Портрет М. Мурашка. 1877

Іл. 9. Портрет Д. Багалія. 1906.
від страти трьох невинно засуджених. 1890

Іл. 6. Портрет М. Драгомирова. 1898

Іл. 10. Портрет Е. Борисової. 1887

Іл. 7. Козак в степу. 1890

Іл. 11. Українка біля тину. 1877

Іл. 8. Микола Мірлікійський рятує

Дата першого надходження статті до видання: 03.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

